

Konspiratorisk funksjonstenking i norsk rettssosiologi

AV FØRSTEAMANUENSIS LEIF PETTER OLAUSSEN¹

Spørsmålet om hvilke forklaringsmåter som kan antas å ha gyldighet i ulike fag, er et viktig grunnlags-spørsmål i alle fag. Med utgangspunkt i Jon Elsters generelle påstand at funksjonelle forklaringer ikke er gangbare i samfunnsfag, kritiseres den norske læreboken i rettssosiologi, Retten i samfunnet, for å presentere faglig uakseptable forklaringer.

1. Innledning

Å forstå hvorfor ulike rettslige ordninger finnes, er et viktig tema for rettssosiologien. En antagelse om at rettslige ordninger helt eller delvis bæres oppe av ordningenes skjulte virkninger, såkalte latente funksjoner, er et særmerke ved sentral norsk rettssosiologi. Slike funksjonsanalyser er fremtredende i Thomas Mathiesens innføringsbok i rettssosiologi, *Retten i samfunnet* (2001). På grunnlag av eksempelbaserte drøftinger hevder Mathiesen f. eks. at fengselsstraffen bæres oppe av tre slike virkninger (renovasjonsfunksjon, avledningsfunksjon og handlingsfunksjon), at arbeidervernretten også har tre slike funksjoner (kompromissfunksjonen, tilsørlingsfunksjonen og en integrerende virkning), og at rettshjelpen har to latente funksjoner (tilslørende funksjon og avledende funksjon).

Det har imidlertid blitt reist sterke innvendinger mot funksjonelle forklaringer i samfunnsfag, og Mathiesen har hatt en

henvisning til Jon Elsters (1977) kritikk i alle utgaver av *Retten i samfunnet*.² Elsters generelle kritikk av funksjonsanalyser i samfunnsfag blir imidlertid verken gjengitt eller drøftet i Mathiesens bok. Jeg vil vise at Elsters kritikk er relevant for påstander om rettens latente funksjoner i *Retten i samfunnet*, og at slike påstander er faglig uholdbare. Dessuten vil jeg vise at analysene bygger på forutsetninger som gjør analysene faglig meget problematiske.

2. Fengselsstraffens latente funksjoner

Mathiesen (2001) er bl.a. opptatt av å formidle kunnskaper om hvorfor fengselsstraffen fortsatt består. På den ene side viser han til at det kan være flere grunner til dette, deriblant offisielle formål som individual- og allmennpreventive virkninger, selv om disse sjelden nås:

1. Jeg takker for fagfellevurderinger som er gjort.

2. Se Mathiesen (2001) note 13, s. 217-218.

»Selv om det er så at fengselsstraffen ikke når sin tilsiktede individualpreventive virkning, og selv om dens allmennpreventive virkning er begrenset, kan *troen* på slike virkninger bidra. Dessuten har fengselsstraffen (...) også andre uttalte formål, f.eks. det å bidra til en rettfærdig gjengjeldelse og uskadeliggjøring av lovbryster, og mange vil nok mene at disse formålene oppnås, selv om også det er omstridt (...). Og i alle fall oppnår fengslet det å påføre fangen et »tilsiktet onde«, som det heter i juridisk teori.« (s. 70)

Selv om Mathiesen klart medgir at det er mange og sammensatte *tilsiktete* virkninger som gjør at fengselsstraffen blir beholdt, konkluderer han en drøy side videre i bokteksten at »hovedgrunnene til at fengselsstraffen består« (s. 71) er at den har tre *ikke-tilsiktete* virkninger, eller latente funksjoner: renovasjonsfunksjon, avledningsfunksjon og handlingsfunksjon. Disse kan i korthet beskrives slik:

Renovasjonsfunksjon: Fengselsstraffen medfører at såkalte »avvikere« eller »brysomme« individer blir plassert utenfor samfunnet, utenfor »sirkulasjon«. Samfunnet blir »renset« for »uønskede« individer når de får fengselsstraff.

Avledningsfunksjon: Siden fengselsstraff brukes mot temmelig ufarlige lovbryster, gis det inntrykk av at deres handlinger er farlige. Dermed blir oppmerksomheten tatt bort fra de virkelig farlige handlingene (næringslivets overforbruk av ressurser, naturforurensninger, helsefarlig arbeid for arbeidere osv.) som begås av de store.

Handlingsfunksjonen: Fengselsstraffen er en lett synlig form for reaksjon. Derfor er den godt egnet til å gi inntrykk av at myndigheter gjør noe med kriminalitetsproblemet, slik at de fremstår som handlekraftige og effektive.

Grunnen til at Mathiesen bruker betegnelsen *funksjon* og ikke virkning er at han

mener at de angitte virkningene bidrar til å *oppretholde* fengselsstraffen, til å holde den i live (Mathiesen 2001 s. 69). Funksjoner er altså virkninger som virker tilbake på det fenomenet som skaper virkningen (i en såkalt *feedback*-sløyfe). Når slike virkninger ikke er tilsiktet, men er utilsiktet og uerkjent, sies de å være *latente*.

Mathiesen mener at tanken om at både fengselsstraffen og andre rettslige elementer kan ha skjulte virkninger som opprettholder dem, er en fruktbar og interessant innfallsvinkel i rettssosiologien. I det følgende blir det argumentert mot dette synet fordi det hviler på premisser som kan avvises på faglig grunnlag.

3. Om latente funksjoner

Mathiesen (2001, note 13 s. 217) viser til at det begrepsmessige grunnlaget for det sosiologiske resonnementet som han bygger på, stammer fra den amerikanske sosiologen Robert Merton (1967³). Han innførte begrepet *funksjon* (s. 105) for observerte virkninger som bidrar til å *oppretholde* det sosiale fenomenet eller systemet som skaper virkningen. Hvis en slik virkning er *tilsiktet* og *erkjent* (intended and recognized) av de som er aktører i systemet, kaller Merton virkningen for en *manifest* funksjon, mens en systemoppretholdende virkning som verken er tilsiktet eller erkjent av aktører i systemet, blir betegnet en *latent* funksjon.

For Merton var skillet mellom manifeste og latente funksjoner svært viktig fordi han mente at de intellektuelle bidrag som er

3. Latente funksjoner, se særlig del III i boken: Manifest and Latent Functions, s. 73-138.

særmerket for sosiologien, først og fremst er knyttet til undersøkelser der et slikt skille vil være fruktbart. Merton (1967 s. 119) hevdet at begrepet latente funksjoner ville bidra til å trekke sosiologens oppmerksomhet mot områder (atferd, holdninger og tro) der sosiologen mest fruktbart kan anvende sine ferdigheter, og til å utvikle sosiologisk teori. Hvis sosiologen begrenser seg til undersøkelser som bare omfatter manifeste virkninger, vil han/hun være begrenset til å undersøke virkninger som er bestemt eller påberopt av andre, mente Merton, slik at:

»the sociologist becomes converted into an industrious and skilled recorder of the altogether familiar pattern of behavior. *The terms of appraisal are fixed and limited by the question put to him by the non-theoretic men of affairs, (...)*» (s. 119). »But armed with the concept of latent function, the sociologist extends his inquiry in those very directions which promise most for the theoretic development of the discipline. (...) In short, it is suggested that the *distinctive* intellectual contributions of the sociologist are found primarily in the study of unintended consequences (among which are latent functions) of social practices, as well as in the study of anticipated consequences (among which are manifest functions).« (s. 120)

Videre mente Merton at begrepet om latente funksjoner kunne være svært velegnet til å forklare tilsynelatende irrasjonell atferd:

»Through the systematic application of the concept of latent function, therefore, *apparently* irrational behavior may at times be found to be positively functional for the group.« (Merton 1967, s. 119)

Det er imidlertid viktig å merke seg at Merton fremhevet at man bare *tidvis* («at times») – og ikke generelt – vil finne latente funksjoner, altså skjulte virkninger av opprettholdende karakter. Man kan følgelig *ikke* automatisk slutte at en observert ikke intendert virkning er en latent *funksjon*, altså

en virkning av opprettholdende eller understøttende karakter. Dette skyldes i følge Merton (1967, s. 105) at ikke intenderte virkninger enten kan virke tilbake (positivt eller negativt) på det som skapte virkningen, eller virkningen kan være irrelevant eller helt uten betydning for det systemet som forårsaket virkningen.

På et viktig punkt ser det ut til at Mathiesens bruk av latent funksjon avviker fra Mertons. Mathiesen viser til at Hopi-indianernes regndans, slik denne ble beskrevet av Merton, er et klassisk eksempel på en latent funksjon. Mathiesen skriver:

»Et klassisk eksempel fra sosialantropologien på »latent funksjon« finner vi i den såkalte »regndansen« hos Hopi-indianerne i nåværende Arizona, USA. Hopi-indianerne drev jordbruk, og formålet med regndansen var å skaffe rikelig med regn. Det skaffet regndansen ikke, og en kunne derfor komme i skade for å se regndansen som en temmelig irrasjonell virksomhet. Regndansen hadde imidlertid en viktig latent funksjon, altså en virkning som ikke var tilsiktet og som få oppfattet, og som gjorde den forståelig, nemlig den å skape samhold og vilje til overlevelse i gruppen i en vanskelig tid med mangel på vann (se nærmere Merton 1958 kap. I). Man kan tenke seg at seremonier og ritualer, også rettslige, i vårt eget samfunn og i vår egen tid fungerer tilsvarende.« Mathiesen (2001, note 13 s. 218)

Mathiesens fremstilling kan gi inntrykk av at Merton skrev at få (men altså noen) av Hopi-indianerne oppfattet at regndansen styrket samhold og vilje til overlevelse i gruppen. Men det er ikke mulig å finne dekning i Mertons (1967, s. 118) tekst for at noen blant Hopi-indianerne hadde erkjent regndansens latente virkninger, og det følgende avsnittet i Mathiesens fremstilling gjør det vel klart at det er han selv som har funnet på dette:

»Jeg fristes til å tilføye for egen regning at selv om Hopi-indianernes regndans i første omgang fortsatte på grunn av denne latente funksjon, kan det jo være at noen – kanskje mange – av gruppens medlemmer over tid innså at solidaritetsdanningen snarere enn regnet var den viktige virkningen, og fortsatte dansen på det grunnlag. En latent funksjon kan med andre ord etter hvert gå over til å bli manifest. (Mathiesen 2002, s. 219)

Da Mathiesen gjennomgikk dette eksemplet i en forelesning våren 2004, sa han til studentene: »Kanskje medisinmannen og høvdingen, eller en av dem, forsto at regndansen skapte samhold og vilje til overlevelse, og derfor sørget for at regndansen stadig ble gjentatt?«

Men: Hvis man antar at dette kan være en mulig forklaring på at regndansen ble opprettholdt over tid, er ikke regndansen lenger et eksempel på en latent funksjon, men en *tilsiktet* virkning, og regndansen må forklares *intensjonalt*: Regndansen fortsatte fordi høvding/medisinmann hadde til *bensikt* å styrke samhold og vilje til overlevelse blant sitt folk, (og det må forutsettes at høvding/medisinmann også hadde nødvendige virkemidler til å få folk til å danse regndans). Jeg vil senere komme tilbake til et annet aspekt ved Mathiesens tilføyelse.

4. Elsters innvending mot latente funksjoner i samfunnsfag

Det finnes tre hovedformer for vitenskapelige forklaringer, hevder Elster (1977⁴). De

4. For mer inngående drøftelser se Elster 1979, 1982a kap. 2 og 1982b.

etableres ved intensjonal, kausal og funksjonell analyse. Men funksjonell analyse, slik den er blitt fremstilt og anbefalt av Merton (1967) og Arthur Stinchcombe (1968), er ikke anvendelig innenfor samfunnsfag, bare innen biologiske fag, mener Elster. Hans ankepunkt mot funksjonell analyse i samfunnsfag er knyttet til påstander om *latente* funksjoner, der det blir hevdet at en institusjon eller et atferdsmønster (X) forklares av sin funksjon (Y) for en gruppe, Z. Elster (1979 s. 93-94) gir følgende presisering av hvilke påstander eller kriterier som inngår i en slik funksjonsforklaring, som er dekkende for Mertons og Stinchcombes (1968) framstillinger:

1. Y er en *virkning* av X
2. Y er *gunstig* for Z.
3. Y er *utilsiktet* av de aktører som produserer X.
4. Y (eller i det minste årsaksforholdet mellom X og Y) er *uerkjent* av aktørene i Z.
5. Y opprettholder X gjennom en kausal *feedback* som går gjennom Z.

De aktørene som produserer X, kan være identiske med aktørene i Z (for hvem Y er gunstig), eller det kan være ulik grad av overlapping mellom de to aktørgruppene (Elster, 1979 s. 94).

Elster viser til at funksjonsforklaringens svake punkt er det femte momentet (ovenfor). Det medfører at en forklaring ikke er akseptabel med mindre det er mulig å *påvise* en feedback-sløyfe som formidler virkningen av X på Y. Det er ikke nok å postulere eller underforstå denne feedback-sløyfen. Uten en påvisbar *mekanisme som formidler årsaksvirkningen*, blir en funksjonell analyse bare en påstand som ikke forklarer noe som helst. Elster (1979, s. 94) skriver at dette kriteriet

utgjør selve hovedbegrepet hos Stinchcombe (1968), men at Merton ikke har formulert et slikt kriterium. Jeg mener imidlertid at det er rimelig å legge til grunn at det femte kriteriet også inngår i Mertons *generelle* henvisning til at mekanismer som formidler virkninger, må spesifiseres konkret og detaljert i funksjonsanalyser. Merton skriver:

»Functional analysis in sociology (...) calls for a »concrete and detailed« account of the mechanisms which operate to perform a designated function. This refers, not to psychological, but to social, mechanisms (...)« Merton (1967, s. 106).

Det kan derfor ikke være tvil om at punkt 5 i Elsters presisering også er holdbar for Mertons fremstilling av funksjonsanalyse, og jeg kjenner ikke til at noen har reist innvendinger mot Elsters presisering i fem kriterier. Videre er det klart at man ikke kan slutte at det femte kriteriet vil være tilfredsstillt dersom kriteriene 1-4 er tilfredsstillt, og Elster hevder at samtlige fem kriterier (og da først og fremst nr 4 og 5) så godt som aldri vil være oppfylt samtidig i samfunnsvitenskapelige analyser. I biologiske analyser kan funksjonsforklaringer derimot være akseptable. Grunnen til det er at mutasjon og utvelgelse via det naturlige utvalg (som begge er »blinde tilfeldighetsmekanismer«) kan være en fullt akseptabel feedbackmekanisme (det 5. kriteriet) i biologiske fag. En tilsvarende feedbackmekanisme finnes ikke på samfunnsområdet, hevder Elster, og det er vanskelig å motsi ham i det.

For å tydeliggjøre hva Elsters presisering innebærer, kan vi bruke Mertons beskrivelse av Hopi-indianernes regndans som eksempel. Ved å sette inn for X, Y og Z, får vi følgende:

1. Samhold og vilje til overlevelse er en *virkning* av regndans.
2. Samhold og vilje til overlevelse er *gunstig* for Hopi-indianerne.
3. Samhold og vilje til overlevelse er *utilsiktet* av Hopi-indianerne.
4. Samhold og vilje til overlevelse (eller i det minste årsaksforbindelsen med regndansen) er *uerkjent* blant Hopi-indianerne.
5. Samhold og vilje til overlevelse opprettholder regndansen osv.

Samhold og vilje til overlevelse opprettholder regndansen gjennom en kausal *feedback* som består av ???

Det er åpenbart at en kausal mekanisme som fører til at regndansen blir opprettholdt, må spesifiseres for at dette skal bli en forklaring på hvorfor Hopi-indianerne danser regndans (til tross for at det ikke ble regn). Men det finnes ingen ting i Mertons tekst som kan virke som en rimelig troverdig forklaring på at Hopi-indianerne fortsatte med regndansen. Men Mathiesen har, som allerede nevnt, presentert en mekanisme som for ham virker nærliggende.

5. Konspiratorisk funksjonstenking

Jeg formoder at det var fraværet av en forklaringsmekanisme hos Merton som fikk Mathiesen til å lage sin tilføyelse til historien om Hopi-indianerne, at noen (kanskje høvdingen eller medisinn mannen?) blant Hopi-indianerne hadde forstått at regndansen skapte samhold og vilje til overlevelse. Forklaringen blir derved en *konspiratorisk* og *manipulatorisk* intensjonal forklaring: Hopi-

indianernes ledere narret sitt folk til å fortsette med noe som var meningsløst sett med lederens øyne (danse regndans), fordi dansen hadde en virkning (skape samhold) som lederne syntes var viktig. Av en eller annen ukjent grunn fortalte de ikke dette til sitt folk.

Det kan bemerkes to ting til dette. For det første er dette en bruk av begrepet latent funksjon som ikke var tilsiktet av Merton, snarere tvert imot. Han mente at begrepet latent funksjon var viktig for å *forbindre* at sosiologer så lett skulle gripe bl.a. til påstander om at folk blir manipulert av mektige grupper i samfunnet:

«Operating with the concept of latent function, we are not too quick to conclude that if an activity of a group does not achieve its nominal purpose, then its persistence can be described only as an instance of »inertia«, »survival«, or »manipulation by powerful subgroups in the society.« » Merton (1967, s. 119)

For det andre illustrerer Mathiesens forklaringsmekanisme en svakhet som i følge Elster (1979, s. 102) også er typisk for marxistiske funksjonelle forklaringer: Marx selv og marxister vakler ofte mellom å gi en konspiratorisk og en funksjonalistisk forklaring, som begge er like degenererte fra et vitenskapsteoretisk synspunkt. Slike analyser fremsetter eller impliserer forklaringer med aktørløse intensjoner, eller med en skjult aktør som trekker i trådene for å produsere bestemte virkninger.

Denne svakheten gjelder ikke bare Mathiesens forklaring av regndansen, men også hans generelle utdyping og bruk av begrepet latent funksjon. Og det er lett å se parallellen mellom den tenkingen som ligger til grunn for Mathiesens (2001, s. 68) firedeling av rettens virkninger og den

tilnærmingen til funksjonell analyse som Stinchcome (1968 s. 93) betegner som marxistisk:

«The fundamental starting point of Marxian analysis of social structures is that many things have good consequences for some people and bad consequences for others.»

Mathiesen (2001, s. 68) understreker at spørsmålet om rettens ikke tilsiktede virkninger »ofte er et gradsspørsmål,« at visse virkninger kan være tilsiktet av noen, og utilsiktet for andre samfunnsmedlemmer, slik at det i denne forstand kan hevdes at virkningene »mer eller mindre« er ikke tilsiktet eller latente. Eller:

«En funksjon kan (...) være latent for én gruppe i et samfunn, og manifest for en annen. Slik kan det være innenfor rettssystemet i vid forstand.» (s. 218)

Og med dette utgangspunktet skiller han (s. 68) mellom »fire store og grove kategorier av virkninger.«:

1. *Uttalt tilsiktede virkninger* som er direkte uttrykt i ansvarlige utsagn, lovproposisjoner, innstillinger, osv. (manifeste virkninger)
2. Virkninger som er *tilsiktet av store og mektige grupper* som øver innflytelse på lovgivning m.v., selv om de ikke er uttalt noe sted.
3. Virkninger som er *tilsiktet av visse interessegrupper* i samfunnet, men stort sett er utilsiktet.
4. Virkninger som er *belt utilsiktet av de aller fleste* eller til og med alle.

Det er bare de tre siste virkningene som kalles latente av Mathiesen, og det framgår eksplisitt at han mener at nr. 2 og nr. 3 er

tilsiktet av »store og mektige grupper« eller »visse interessegrupper.«

Men dermed blir det nokså åpenbart at Mathiesen mener at det finnes en slags »hemmelig eksekutivkomité« som trekker i trådene på vegne av eller til fordel for grupper som bare kan beskrives meget diffus (som store og mektige, eller visse interessegrupper). Det er denne typen »eksekutivkomité« som figurerer som feedbackmekanisme i hans påstander om rettens latente funksjoner, og som Elster har kritisert både Marx og andre marxister for å bruke. Også Anthony Giddens (1984, s. 293ff) avviser funksjonelle forklaringer i sosiologien, dels fordi fravær av en forklarende mekanisme gjør at den opprettholdende virkningen fremstår som en naturlov, og dels fordi det alternativt fremsettes en forklaringsmekanisme som har et konspiratorisk grunnlag.

6. Straffens avledende funksjon

Den funksjonalistiske og konspiratoriske tenkemåte kan illustreres med Mathiesens påstand om at fengselsstraffen har en *avledende* funksjon (Mathiesen, 2001, s. 71). Den består i at fengselsstraffen avleder folks oppmerksomhet fra det som er virkelig farlig til noe som er mindre farlig. Det trinnvise forløpet av funksjonsanalysen kan da formuleres slik:

1. Oppmerksomhetsforflytting er en *virking* av fengselsstraff.

Mathiesen formidler ingen innsikt i hvilket empirisk belegg han har for denne påstanden, og det må anses som empirisk åpent og usikkert om det er belegg for den.

2. Oppmerksomhetsforflytting er *gunstig* for Z.

Det fremgår ikke eksplisitt av Mathiesens tekst *hvem* han mener oppmerksomhetsforflyttingen er gunstig for, altså hvem Z er. Ut fra det han skriver er det imidlertid nærliggende å oppfatte ham slik at oppmerksomhetsforflyttingen er gunstig for »de store« som begår »de virkelig farlige handlingene«, som beskrives som »næringslivets overforbruk av ressurser, naturforurensninger, helsefarlig arbeid for arbeiderne osv.«. Den gunstige virkningen består formodentlig i at de store får holde sine »virkelig farlige« handlinger gående, som følge av at »oppmerksomheten vår« er tatt bort fra disse farene og avledet til »en gruppe temmelig ufarlige lovbrøyttere«.

3. Oppmerksomhetsforflytting er *utilsiktet* av de aktører som produserer fengselsstraff. Det er uklart hvem gruppen som produserer fengselsstraff er: representanter for påtalemyndigheten og dommere (eller skal også lovgivere tas med her)?

4. Oppmerksomhetsforflytting (eller i det minste årsaksforholdet mellom fengselsstraff og oppmerksomhetsforflytting) er *uerkjent*⁵ av aktørene i Z.

5. Hvis man legger til grunn at oppmerksomhetsforflyttingen er erkjent av aktørene i Z (samtidig som nr 1, 2, 3 og 5 er tilfredsstillt), står man overfor en type intensjonal forklaring som Elster (1977 s. 108) kaller for filterforklaring. Slike forklaringer er naturligvis akseptable og viktige i samfunnsfag dersom man kan dokumentere (og ikke bare postulere) at de som har fordel av en utilsiktet virkning, både er klar over virkningen og ved sin atferd bidrar til at virkningen blir opprettholdt.

Ut fra Mathiesens tekst er det vanskelig å forstå *hvem* han mener oppmerksomhetsforflyttingen er *uerkjent* for, altså hvem som er aktørene i Z. – Er oppmerksomhetsforflyttingen uerkjent for »de store« som har fordel av oppmerksomhetsforflyttingen (hvis den er *reell*), eller for de stores »eksekutivkomité«, eller mener han at oppmerksomhetsforflyttingen er uerkjent for så å si *alle*?

5. Oppmerksomhetsforflytting opprettholder fengselsstraffen gjennom en kausal *feedback* som består av en eller annen gruppe som handler på vegne av og i tråd med »de store«, (jfr. nr 2 ovenfor).

Siden Mathiesen ikke spesifiserer noen slik gruppe, betyr denne påstanden i realiteten at en slags hemmelige »eksekutivkomité« for de mektige finnes. Det virker urimelig både ut fra alminnelige og faglige kunnskaper om det norske samfunnet, synes jeg. Det viktigste er imidlertid at en slik antagelse er faglig uakseptabel fordi den *ikke er falsifiserbar*. Den kan ikke avkreftes ved å gjøre empiriske undersøkelser fordi Mathiesen ikke angir noen holdepunkter for hvordan den uspesifiserte makteliten kan identifiseres, og selv om man på et eller annet vis skulle finne fram til den, kan man i følge Mathiesen ikke feste lit til det de skriver eller sier. Det framgår av hans grunnleggende antagelse for den firedelingen som ble gjengitt ovenfor:

»en må regne med at de som har makt i et samfunn godt kan ha formål for det de gjør – f.eks. for den lovgivning de gir eller legger vekt på – som de ikke sier bort til noen eller skriver ned noe sted. Det de sier eller skriver ned, kan godt være forskjønnende fremstillinger beregnet på samtidens offentlighet eller på historien.« Mathiesen (2001 s. 68).

Dette er en eksplisitt og svært konspiratorisk premis der »de som har makt« antas å være manipulerende og opptrer fordekt. Og premissen medfører ikke bare at empirisk forskning om latente funksjoner er vanskelig, slik Mathiesen selv skriver (s. 70), men at ingen empiri kan avkrefte påstander om maktgruppens atferd. Mathiesens posisjon er *selvimmunerende* fordi den har en innebygd premis (jfr. siste sitat ovenfor) som nøytraliserer alle motargumenter.

For at påstander om fengselsstraffens latente funksjoner skal kunne aksepteres som vitenskapelig kunnskap, må det være mulig å begrunne dem på en tilfredsstillende måte. Hva som kan aksepteres som tilfredsstillende grunnlagt, reiser et spørsmål om kognitiv moralitet,⁶ påpekte Hans Skjervheim (1992, s. 27). Hans enkle, men gode poeng var at forskere bare kan anvende prinsipper for begrunnelse som er slik at vi må ønske at alle (forskere) benytter samme prinsipper. Den kognitive moraliteten må altså være av kantiansk type, i den forstand at den følger universaliseringsprinsippet. Det vil sikre *symmetrien* ikke bare mellom forskerne, men i forhold til alle, påpekte han. En selvimmunerende posisjon er metodisk *asymmetrisk*, fordi den ikke kan ønskes generalisert til alle i (og utenfor) forskersamfunnet. Asymmetrien betyr at man godtar en selvimmunerende posisjon for sine *egne* påstander, men ikke for påstander framsatt av *andre*. En slik posisjon så Skjervheim som en maktposisjon som han av gode grunner ikke kunne akseptere:

6. Moralitet fordi begrunnelser har med forskeres forhold til andre å gjøre: Hvilke begrunnelser kan man forvente at andre skal godta?

»Denne posisjonen gjev eit prinsipielt overtak i høve til andre personar. Men dersom alle personar i eit samfunn inntar denne holdninga i høve til alle andre, får vi alle sin intellektuelle krig mot alle. (...); den inneber det Kant kallar logisk egoisme. Dette kan framtre som individuell egoisme, då er det *mitt* standpunkt som er heva over all kritisk diskusjon, eller så kan det framtre som gruppeegoisme, då er det *vi* som er heva over all kritisk diskusjon. Og som maktposisjon fungerer den ikkje lenger når alle prøver å innta same posisjonen. Når alle vil ha overtaket, får ingen det, det vert ein stadig kamp.« Skjervheim (1992 s. 29)

Påstander om at rettslige ordningar bæres oppe av latente funksjoner, diffuse aktørgrupper eller aktørløse handlinger, har etter min oppfatning en ytterst problematisk kunnskapsmessig status.

7. Konklusjon

Elsters kritikk gjør det vanskelig å se at det finnes gode faglige grunner til å vektlegge funksjonsanalyser av retten eller av andre sosiale fenomener. Faglig fruktbare analyser kan etter min oppfatning heller ikke hvile på konspirative premisser som ikke kan falsifiseres, og som er i strid med den kognitive moralitet som Skjervheim var talsmann for. Men dette betyr selvsagt ikke at (retts)sosiologien skal begrense seg til analyser av tilsiktede eller manifeste virkninger. Både Merton og Marx har rett i at uforutsette, ikke-intenderte virkninger av sosiale fenomener er viktige i sosiologiske undersøkelser. Anthony Giddens (1984, s. 293ff) utgangspunkt er at forklaringer på ikke-intenderte virkninger er å finne i prosesser som han generelt kaller refleksiv selvregulering. Med det mener han at »sosiale behov« kan virke kausalt reproduserende på sosiale forhold bare når de som er involvert, er oppmerk-

somme på slike behov og tillegger dem vekt. Dette er langt på vei det samme som Elster har kalt filterforklaringer. Å undersøke slike prosesser og dokumentere hvem som har og fremmer behovene, uten å bygge på konspirative forutsetninger, er blant rettsosjologiens utfordringer. Elsters (1987) sterke vektlegging av at mye sosial atferd kan forklares som rasjonelle valg med utgangspunkt i aktørers behov, muligheter, og sosiale utvelgelse kan trolig også danne utgangspunkt for fruktbare rettsosjologiske analyser.

Referanser

- Elster, J. (1977): »Statens rolle i marxistisk teori. En vitenskapsteoretisk analyse«. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 18, 1977, s. 97-121.
- Elster, J. (1979): *Forklaring og dialektikk*. Oslo: Pax forlag.
- Elster, J. (1982a): *Explaining technical change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, J. (1982b): »Marxism, functionalism and game theory.« *Theory and Society*, vol. 11, s. 450-482.
- Elster, J. (1989): *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society*. London: Polity Press.
- Mathiesen, Th. (2001): *Retten i samfunnet*. Oslo: Pax forlag.
- Merton, R. (1967): *On Theoretical Sociology. Five essays, old and new*. New York: The Free Press 1967.
- Skjervheim, H. (1992): »Kritikk av mistankens hermeneutikk.« s. 25-31 i: *Filosofi og dømmekraft*. Universitetsforlaget: Oslo.

Stinchcombe, A. (1968): *Constructing Social Theories*. New York: Harcourt, Brace and World.

Forfatteropplysninger

Leif Petter Olausen er født i 1947 og er cand.polit. med hovedfag i kriminologi 1979. Han er førsteamanuensis ved Institutt for kriminologi og rettssosiologi ved Universitetet i Oslo.
